

**WAAROM WORDEN INDIVIDUEN ACTIEF BINNEN
EEN EXTREEM-RECHTSE ORGANISATIE?
INTEGRATIE VAN DE BESCHIKBARE LITERA-
TUUR IN EEN HYPOTHETISCH KADER TER
VERKLARING VAN EXTREEM-RECHTS
MILITANTISME**

Kaat Bilsen en Hans De Witte

1. INLEIDING

Parallel met de electorale groei van het rechts-extremisme in België en Europa, kwam er over dit thema gedurende het voorbije decennium een omvangrijke onderzoekstraditie op gang. Daarbij werd veel aandacht besteed aan de motieven en determinanten van het kiesgedrag voor een extreem-rechtse partij (bv.: Billiet & De Witte, 1995; Elchardus, 1996; Billiet, 1998; Swyngedouw et al., 1998), en aan ideologieën die daarbij een rol kunnen spelen, zoals 'alledaags racisme' (bv. Billiet et al., 1990; De Witte, 1999; Cambré et al., in druk) en extreem-rechtse attitudes (De Witte et al., 1994). Daarnaast werd ingegaan op de ideologie en de structuren van extreem-rechtse partijen in Vlaanderen (Spruyt, 1995) en België (bv. De Witte, 1996, Delwit et al., 1998). Naast vergelijkingen tussen Vlaanderen en Wallonië (bv. Morelli et al., 1998) werden tevens diverse internationaal vergelijkende studies uitgebracht (bv. Stouthuysen, 1993; Merkl & Weinberg, 1997; Betz & Immerfall, 1998; Hainsworth, 2000). Tot slot werd tevens ingegaan op de wijze waarop rechts-extremisme kan worden bestreden (Van Donselaar, 1995; De Witte, 1997). In deze onderzoeksmosaiek ontbreekt echter minstens één element: de aandacht voor de motieven, drijfveren en determinanten van het *'actief worden'* binnen een extreem-rechtse organisatie. Met

'actief worden' wordt het opnemen van een actieve functie binnen dergelijke organisaties bedoeld. Dergelijk militantisme vergt een duurzaam engagement én een aanzienlijke inspanning of inzet (Klandermans, 1997: 89-92). Voor een politieke beweging (of partij) zijn deze 'actieve leden' of militanten essentieel. Zij zijn immers degenen die het veldwerk doen, acties voeren en propaganda verspreiden. Dankzij hun militantisme kan de organisatie 'van zich laten horen' en pogen macht te verwerven in de samenleving. Numeriek gezien betreft het natuurlijk een eerder beperkte groep. Zo telde het Vlaams Blok aan het begin van de jaren '90 slechts een zeventienonderdertal kaderleden (Spruyt, 1995: 50), terwijl het aantal actieve militanten van de actiegroep Voorpost in dezelfde periode op ongeveer zestig personen werd geschat (Verlinden, 1991: 241). Deze beperkte groep militanten vormt echter de ruggespraak van dergelijke partijen en bewegingen, die hen toelaat om actief op te treden in de samenleving. Hun belang overstijgt dus in sterke mate hun numerieke omvang.

Dit artikel wenst tegemoet te komen aan deze onderzoekslacune. De centrale vraag luidt: *Waarom wordt een individu militant in een rechts-radicalen organisatie (1)?* Onderzoek over deze thematiek is vrij schaars. Om de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden, wordt daarom een dubbel spoor gevolgd. Vooreerst wordt een *overzicht* geboden van de *onderzoeksliteratuur* over dit thema. Dit literatuuroverzicht heeft hoofdzakelijk betrekking op het Nederlandstalige taalgebied (2). De (schaarse) onderzoeksevidentie wordt ten tweede geïntegreerd in een *ruimer kader* over de motieven en determinanten van militantisme, dat gedistilleerd kan worden uit de ruimere sociale bewegingsliteratuur. Dit kader heeft dus niet uitsluitend betrekking op militantisme in extreem-rechtse organisaties. Om de relevantie van het geschetste kader voor het militantisme in radicaal-rechtse bewegingen te verhogen, zal de uitwerking van het kader wel gestoffeerd worden met illustraties en voorbeelden uit de literatuur over extreem-rechts. Deze toepassing vindt hoofdzakelijk plaats door te verwijzen naar de situatie in Vlaanderen. Dit ruimere kader, waarin de beschikbare evidentie over extreem-rechts militantisme wordt geïntegreerd, heeft dus in belangrijke mate een *hypothetisch* karakter: het beschrijft pistes waarlangs zich een onderzoekstraditie over dit thema zou kunnen ontwikkelen. Op deze wijze wordt tevens gepoogd om een aanzet te formuleren tot het opstarten en uitvoeren van dergelijk onderzoek. Omdat militantisme meestal op jeugdige leeftijd ontstaat, werd onderzoek hoofdzakelijk toegespitst op jongeren. De besproken onderzoeken hebben dan ook vaak betrekking op deze leeftijdscategorie.

Bij het beantwoorden van onze onderzoeksvraag vertrekken we van de vaststelling dat het succes van een organisatie steeds twee zijden heeft (Klandermans, 1997; Klandermans & Mayer, 1999; De Witte & Klandermans, 2000). Enerzijds is er steeds sprake van een '*vraag*' vanuit het individu: het 'actief worden' dient aan te sluiten bij een individuele interne dynamiek. Er dient met andere woorden een 'theoretische fit' te bestaan tussen individu en organisatie. Tegenover de '*vraag*' vanuit het individu dient er echter eveneens een '*aanbod*' te staan vanuit de omgeving: individuen met de wens tot participeren kunnen dit slechts wanneer er effectief mogelijkheden tot participatie aanwezig zijn (c.q. wanneer er effectief extreem-rechtse organisaties bestaan waarin gemiliteerd kan worden). Elders werd geargumenteed dat aan deze tweede conditie voldaan is, wanneer we de situatie in Vlaanderen bekijken (De Witte, 1998).

In Vlaanderen is het laatste decennium immers een middelgrote extreem-rechtse partij totstandgekomen op het partijpolitieke forum, terwijl er in het verleden eveneens diverse mogelijkheden bestonden om te militeren in kleinere radicaal-rechtse organisaties. Daarom belichten we in deze bijdrage hoofdzakelijk de eerste component: de 'vraag vanuit het individu'. Dit gebeurt in het eerste onderdeel van dit artikel.

Er is echter nog een groot verschil tussen iemand die 'vatbaar' is voor het appél van een extreem-rechtse organisatie en iemand die er daadwerkelijk in militeert. Vraag en aanbod moeten elkaar ook in praktijk vinden. De 'ontmoeting' tussen individu en organisatie wordt in een tweede onderdeel van dit artikel beschreven. Daarbij staat de *dynamiek van het rekruteringsproces* centraal. Dit proces wordt opgestart vanuit de extreem-rechtse organisatie, en bestaat uit verschillende stappen. Elke stap is een bijkomende voorwaarde en in elke stap vallen er een aantal potentiële militanten af. Slechts enkelen worden uiteindelijk actieve militanten.

2. DE 'VRAAG' VANUIT HET INDIVIDU: WAT MAAKT INDIVIDUEN VATBAAR VOOR HET APPÉL VAN EEN EXTREEM-RECHTSE ORGANISATIE?

Een individu dient dus 'vatbaar' te zijn voor het appél van een extreem-rechtse organisatie, vooraleer het in een dergelijke organisatie een actieve positie kan innemen. Deze vatbaarheid impliceert dat het individu een min of meer specifiek 'profiel' vertoont (3). In zijn analyse van de participatie aan sociale bewegingen, onderscheidt Lagrou twee componenten aan een dergelijk 'profiel' (Lagrou, 1996).

Enerzijds kunnen individuen specifieke *noden* en *behoeften* vertonen – of ruimer: specifieke *persoonlijkheidseigenschappen* - die hen vatbaar maken voor het appél van een extreem-rechtse organisatie. Ze hebben met andere woorden bepaalde wensen en verzuchtingen waaraan dergelijke organisaties tegemoetkomen. Lagrou noemt deze factor de '*negatieve*' motivatie tot participatie: de betrokkenen participeren vanuit een *tekort*, en hopen dit 'gemis' via hun actieve deelname 'op te heffen'. Deze component zou ook kunnen omschreven worden als de '*emotionele fit*' tussen individu en organisatie: specifieke noden of persoonlijkheidseigenschappen sluiten aan op het aanbod van de organisatie.

Tegenover deze 'emotionele fit' staat de '*ideologische fit*' tussen individu en organisatie. Individuen kunnen immers ook aangetrokken worden door de *ideologie* van dergelijke organisaties. Lagrou noemt dit de '*positieve*' motivatie tot deelname aan een beweging: men participeert omdat men een specifiek mens- en maatschappijbeeld wenst uit te dragen en te realiseren. Men wil dus niet 'weg van iets' (zoals bij de 'negatieve' motivatie), doch wenst juist 'bij te dragen', om collectieve doelen te bereiken in de toekomst. Dit komt tevens tegemoet aan de behoefte om de wereld en de eigen positie erin beter te begrijpen en te doorgronden (Nuttin, 1981).

De twee deelcomponenten van het 'profiel' van potentiële militanten kunnen nog verder worden ingedeeld in 'algemene' en meer 'specifieke' factoren. *Algemene* facto-

ren zijn relevant voor militantisme in het algemeen, en dus niet enkel voor extreem-rechts militantisme. *Specifieke* factoren daarentegen zijn enkel relevant ter verklaring van extreem-rechts militantisme. Bij de behandeling van de twee deelcomponenten van het profiel van potentiële militanten zal telkens deze tweedeling worden gemaakt. In deze bijdrage beperken we ons echter hoofdzakelijk tot het in kaart brengen van de meer specifieke factoren die individuen aanzetten tot extreem-rechts militantisme.

2.1. Politieke opvattingen en ideologie als motiverende factor

In zijn licentiaatsverhandeling ontwikkelde Jansen (1999) een cumulatief model m.b.t. de motiverende rol van politieke opvattingen voor het militeren binnen een extreem-rechtse organisatie. Hij onderscheidt drie factoren die op elkaar voortbouwen, en alle drie aanwezig moeten zijn om te kunnen spreken van een 'ideologische motivatie' voor extreem-rechts militantisme. Vooreerst dient men vanzelfsprekend *politieke interesse* te vertonen: men dient geïnteresseerd te zijn in 'de organisatie van het gemeenschappelijke'. Deze factor is een essentiële eerste stap voor participatie in een politieke beweging. Het individu zal bij gebrek aan politieke interesse immers niet vatbaar zijn voor 'politic militanisme'. Deze factor is tevens een *algemene*, eerste voorwaarde tot politiek engagement. Politiek geïnteresseerde individuen kunnen zich immers engageren in de volledige waaijer aan politieke organisaties, variërend tussen extreem-links en extreem-rechts.

In de Vlaamse context vormt een verbondenheid met het *Vlaams-nationale* gedachtegoed de tweede 'stap' op weg naar een ideologisch gemotiveerd radicaal-rechts activisme. Extreem-rechtse organisaties in Vlaanderen zijn immers haast uitsluitend ingebed binnen de (rechts-radicalen vleugel van) de Vlaamse Beweging (Spruyt, 1995; Vos, 1998). Deze verbondenheid met het nationalisme is overigens cruciaal voor haast alle extreem-rechtse partijen in Europa (cf. Verbeeck, 1994; Hainsworth, 2000), al doen er zich tussen deze partijen wel verschillen voor inzake het 'soort' nationalisme dat ze aanhangen (bv. 'volks-' versus 'staatsnationalisme'). Deze tweede factor is ten dele algemeen en ten dele specifiek voor (ideologisch gemotiveerd) extreem-rechts militantisme. Algemeen, omdat een Vlaams-nationaal georiënteerd individu vanzelfsprekend nog kan militeren in andere Vlaams-nationaal georiënteerde organisaties en partijen, die niet rechts-radicaal georiënteerd zijn (zoals bv. de Volksunie). De keuze voor politiek gemotiveerd engagement wordt anderzijds door deze opstelling verengt, vermits diverse andere politieke stromingen daardoor wellicht 'buiten het (interesse- of) blikveld' vallen van een Vlaams-nationaal georiënteerd individu.

De derde factor, tot slot, is specifiek voor extreem-rechts militantisme. Individuen die instemmen met de kernaspecten van de *extreem-rechtse ideologie*, ook al is deze nog weinig ontwikkeld en embryonaal, vertonen vanzelfsprekend een sterkere gevoeligheid voor het ideologische appél dat van radicaal-rechtse organisaties uitgaat. In extreem-rechtse organisaties staat de ideologie immers centraal. Zij kleurt sterk de dagelijkse werking van de beweging. Wie niet op zijn minst een zekere affiniteit met het extreem-rechtse gedachtegoed heeft, zal zich in deze organisaties dan ook niet thuis voelen en zal er wellicht ook niet door worden aangetrokken. Anderzijds hoeft men geen 'volleerde ideoloog' te zijn. Het zuivere ideologische gedachtegoed kan nadien nog aan-

geleerd worden, wanneer men reeds lid is (zie verder). De fundamentele waarop dit leerproces kan plaatsgrijpen, moeten echter reeds gelegd zijn. De precieze inhoud van deze ideologie wordt verderop toegelicht.

Jansen nam samen met drie collega's diepte-interviews af bij zeventien leden van de Nationalistische Studenten Vereniging (NSV) in Vlaanderen. Hij vond daarbij inderdaad bevestiging voor het zojuist geschetste cumulatieve model (Jansen, 1999). Van de x -veertien geïnterviewden vertoonden er veertien interesse in politiek voor ze actief werden in het NSV. Van deze veertien waren er tien op voorhand Vlaams-nationalist. Van deze laatsten waren er op hun beurt zeven die op voorhand instemden met kernaspecten van de extreem-rechtse ideologie. Deze laatsten stemden dus ook in met de twee voorgaande aspecten (Vlaams-nationalisme en politieke interesse).

In hetzelfde onderzoek naar het militantisme binnen het NSV in Vlaanderen, bracht Vander Stichele (1999) de ideologische motivatie van de jonge NSV-leden in kaart. Naast diepte-interviews (zie hoger) werden er ook schriftelijke vragenlijsten afgenomen van 32 NSV-leden. Daarbij werden o.m. dertig mogelijke motieven aangeboden met de vraag aan te geven in hoeverre dit voor hen een reden was om actief te worden binnen het NSV. Uit de resultaten komen ideologische motieven op de eerste plaats. Haast allen gaven aan dat ze actief lid werden omdat ze "achter de standpunten van het NSV staan" en "zich zo kunnen inzetten voor hun idealen".

Ideologische motieven blijken dus een belangrijke rol te spelen in het actief worden binnen een extreem-rechtse organisatie in Vlaanderen. Daarmee werd de inhoud van de extreem-rechtse ideologie echter nog niet gedefinieerd. Binnen de literatuur wordt voorgesteld dat het extreem-rechtse denken uit vijf samenhangende deelaspecten bestaat (De Witte, 1994; Vos, 1998): een extreme vorm van exclusivistisch *nationalisme*, dat tot uitsluiting van andere 'volkeren' en 'rassen' leidt (*racisme*: biologisch en/of cultureel), en gepaard gaat met de voorkeur voor het *leiderschapsprincipe* (er bestaan maar 'twee soorten mensen': leiders en volgelingen), de *verwerping* van de *parlementaire democratie* en van de *politieke opposent* ('antipluralisme' en 'antilinkse opstelling'). Deze vijf basiscomponenten staan niet los van elkaar, maar vormen een samenhangend patroon, dat naar eenzelfde basiswaarde verwijst: het geloof in de *fundamentele ongelijkheid* van individuen, groepen en volkeren. In een aantal bijdragen over de extreem-rechtse ideologie toont de historicus Verbeek aan dat het (extreme) nationalisme als het kernbestand van deze ideologie moet worden beschouwd, waaruit alle andere aspecten voortvloeien (Verbeek, 1994; 1998). Centraal in deze ideologie staat immers wat hij de 'mythe van de homogene volksgemeenschap' noemt. Daarin wordt de noodzaak beklemtoond van culturele homogeniteit en wordt de 'identiteit' van de leden van de gemeenschap (het 'volk') op statische wijze vastgelegd. Dit leidt logischerwijs tot exclusivisme. Het mythische ligt o.m. in het geromantiseerd verheerlijken van de eigen 'volksaard', waaraan haast uitsluitend positieve eigenschappen worden toegeschreven.

In het onderzoek van Vander Stichele blijkt dat de NSV-leden vooral drie aspecten benadrukken van de hogervermelde extreem-rechtse ideologie (Vander Stichele, 1999). Centraal in hun ideologische motivatie staat inderdaad de verwijzing naar een extreme vorm van volksnationalisme. Alle andere aspecten van hun ideologische motivatie blijken hieruit voort te vloeien. Zo wordt op diverse wijzen ethnocentrisme en (hoofdzakelijk

cultureel getint) racisme geprofileerd. Vreemde volkeren bedreigen in hun ogen immers de cultuur en identiteit van het Vlaamse volk, en dienen dus 'verwijderd' te worden uit de volksgemeenschap. Dit volksnationalisme en racisme wordt gekoppeld aan het bestrijden van de politieke tegenstander ('antilinkse opstelling'), vermits deze tegenstander zich in hun ogen multicultureel en internationalistisch opstelt. Verwijzingen naar de overige aspecten van de extreem-rechtse ideologie (antiparlementarisme en het leiderschapsprincipe) worden haast niet teruggevonden. Deze laatste twee aspecten blijken dus geen deel uit te maken van hun ideologische motivatie.

In Nederland namen Brants en Pennings (1985; 1986) diepte-interviews af van 22 jonge militanten uit verschillende extreem-rechtse organisaties. Daarbij werden vrij gelijkaardige vaststellingen gedaan. Heel wat respondenten benadrukten de noodzaak van een hecht, homogeen volk met een levende nationale cultuur ('extreem nationalisme'). Om dit te vrijwaren dienden 'vreemde elementen' verwijderd te worden. Deze 'vreemde elementen' kregen een heel ruime invulling, door niet enkel te verwijzen naar 'buitenlanders', doch tevens naar de politieke tegenstander (communisme, socialisme en feminisme), en zelfs naar ruimere fenomenen, zoals milieuvuiling, criminaliteit en individualisme. Politiek gezien heerste er bij allen onvrede over de huidige politieke gang van zaken. Daarnaast werden ook de thema's 'gezag en orde' benadrukt. Men pleitte voor een strakke discipline op vlak van opvoeding, onderwijs en arbeid, en toonde zich voorstander van een sterke politiemacht. Brants en Pennings geven aan dat ze niet precies weten welke opvattingen deze jonge militanten hadden vóór ze lid werden. Het is mogelijk, en zelfs waarschijnlijk, dat hun opvattingen een zekere verandering hebben ondergaan sinds hun activisme. Toch zijn deze veranderingen vermoedelijk eerder beperkt, omdat de meeste militanten nog niet zo lang lid waren.

2.2. Noden, behoeften en persoonlijkheid als motiverende factor

Sociale bewegingen kunnen worden opgevat als een antwoord op een psychologische 'noodsituatie' bij bepaalde bevolkingsgroepen (Lagrou, 1996). Ook extreem-rechtse organisaties komen tegemoet aan bepaalde noden en behoeften. Daarnaast suggereert onderzoek dat ook mensen met specifieke persoonlijkheidskenmerken vatbaarder zijn voor het appél van een extreem-rechtse organisatie. Het concept 'persoonlijkheid' verwijst naar het georganiseerde geheel aan interne disposities die het gedrag oriënteren (Reber, 1998: 446-449). Tot deze 'interne disposities' behoren o.m. niet-cognitieve eigenschappen, zoals motivaties, drijfveren en behoeften, wat de verwantschap illustreert tussen het concept 'persoonlijkheid' en 'noden en behoeften'. De duurzame structurering van deze laatste wordt in de psychologie immers beschouwd als een persoonlijkheid.

In de literatuur worden vier perspectieven beschreven die binnen dit kader passen. 'Anomie' kan daarbij ten dele als een algemene factor worden beschouwd, vermits dit aspect ook aanleiding kan geven tot links-extremisme. De drie overige perspectieven ('autoritarisme', de 'gewelddadige persoonlijkheid' en 'jeugdige masculinisme') zijn specifiek voor het rechts-extremisme.

2.2.1. Anomie

Srole (1956) definieert anomie als het gevoel niet meer tot de maatschappij te behoren en als het in gebreke blijven van identificatiemogelijkheden van het individu met anderen. Anomie is dus een toestand van psychische isolatie, sociale desoriëntatie en desintegratie. Hij onderscheidt daarbij vijf componenten (Srole, 1956: 712-713; Felling et al., 1986: 116). Ten eerste ervaart het individu een grote afstand tussen de politieke leiders en de gewone mens. Hij heeft het gevoel dat de leiders van de gemeenschap onverschillig zijn voor alledaagse problemen en behoeften (*politieke machteloosheid*). Ten tweede percipieert hij de maatschappelijke werkelijkheid als chaotisch en onvoorspelbaar. Het is daarom moeilijk om plannen te maken voor de toekomst, en om te werken aan de realisatie van de eigen levensdoelen. Er zit dan ook niets anders op dan van dag tot dag te leven (*maatschappelijke machteloosheid*). De derde component sluit hierbij aan. Het anonieme individu ervaart een duidelijke achteruitgang: de bereikte sociaal-economische welstand gaat in diens perceptie langzaam verloren. Dit geldt zowel voor zichzelf als voor anderen (*gegeneraliseerde sociaal-economische achteruitgang*). Ten vierde twijfelt hij aan de waardevolheid van geïnternaliseerde waarden en normen, wat gepaard gaat met gevoelens van zinloosheid (*normeloosheid en zinloosheid*). Ten slotte heeft hij het gevoel dat mensen in de directe omgeving geen steun en toeverlaat meer vormen: hij weet niet meer op wie hij nog kan rekenen (*sociale isolatie*).

Dergelijke gevoelens van wantrouwen, isolatie en perspectiefloosheid zijn erg belastend, en kunnen de vatbaarheid voor extreme denkbeelden en groeperingen verhogen. Onderzoek toont aan dat er inderdaad een verband bestaat tussen anomie en een verhoogde neiging tot extreem-rechtse én extreem-linkse activiteit (Hagendoorn & Janssen, 1983; Hagendoorn, 1984). We spitsen ons hier verder toe op het rechts-radicalisme, vermits er ook specifieke redenen zijn waarom anomie tot rechts-extremisme motiveert. Uit onderzoek blijkt vooreerst dat er een samenhang bestaat tussen anomie en extreem-rechtse attitudes (Hagendoorn & Janssen, 1983; De Witte et al., 1994). Extreem-rechts kan de psychologische nood van anomische individuen immers op diverse wijzen verlichten: door een nieuw interpretatie- en integratiekader te bieden, door de zelfwaardering te vergroten, en door een solidaire vriendenkring aan te reiken.

De rechts-radicalisme verschaft vooreerst een *duidelijk verklaringssysteem voor de ervaren problemen*. Alle maatschappelijke problemen kunnen immers tot één hoofdoorzaak worden herleid: het herstel van de volksgemeenschap en de daarmee samenhangende noodzakelijke verwijdering van 'volksvreemden'. Deze eenvoud is aantrekkelijk. Voor mensen die het gevoel hebben niet meer vooruit te komen in het leven, is het tevens geruststellend te weten dat henzelf daarvoor geen schuld treft. Ook voor individuen die de samenleving als chaotisch en onvoorspelbaar beschouwen, biedt deze eenvoudige analyse een houvast. De extreem-rechtse ideologie verschaft dus een nieuw *interpretatiekader*, waarin vriend en vijand scherp worden afgeleid.

Het nationalisme in deze ideologie biedt tevens een nieuw *integratiekader* en nieuwe ideële groepsbindingen (Scheepers et al., 1995). Het zich identificeren met een als groots en krachtig geportretteerd 'eigen volk' biedt een antwoord op sociale isolatie en

desintegratie (zie ook: Heitmeyer, 1988; 1991; Billig, 1978: 247-261). Dit kan nog versterkt worden door de eigen groep op een zodanige wijze met andere groepen te vergelijken dat de eigen groep positiever uit de vergelijking naar voren komt. Het zich afzetten tegen outgroups en het toekennen van negatieve kenmerken aan deze outgroups versterkt dus het positieve zelfbeeld van de individuele leden van de ingroup (Billiet et al., 1992). Op die manier kan het herhaaldelijk vastgestelde verband tussen anomie en ethnocentrisme (zie bijvoorbeeld Eisinga & Scheepers, 1989; Billiet et al., 1990; 1992) verklaard worden.

Anomische individuen hebben nood aan *een positief zelfbeeld, een verhoogde eigenwaarde*. Ook hier kunnen nationalistische en ethnocentrische attitudes een uitkomst bieden. Actieve deelname aan een extreem-rechtse organisatie kan het zelfbeeld van de leden eveneens bevorderen (Brants & Pennings, 1985: 92-93). Rechts-radicalere groeperingen zijn in regel immers kleinschalig, waardoor de inzet en activiteit van het individu niet verloren gaan in het grotere geheel. Men kan verantwoordelijkheid opnemen, initiatieven ontplooiën, activiteiten organiseren, en zo de ervaring opdoen iets te betekenen en een waardevolle bijdrage te leveren. Dit wordt versterkt door de waardering die men krijgt van andere groepsleden. In sommige gevallen biedt de organisatie ook carrièremogelijkheden: men kan opklimmen in de partijstructuur en zich opwerken tot kaderlid. Bovendien kan men door zich te identificeren met de beweging, delen in de kracht van die beweging. De extreem-rechtse organisaties mogen dan vooralsnog bescheiden in omvang zijn, ze zijn dynamisch en zitten niet zelden in de lift. Men kan er trots op zijn deel uit te maken van een groepering die iets 'doet bewegen in de samenleving'.

Tot slot vindt men in extreem-rechtse groeperingen een solidaire vriendenkring van gelijkgezinden. Het lidmaatschap roept sterke gevoelens van *samenhorigheid* op en verschaft *geborgenheid*. Leden van rechts-radicalere groeperingen benadrukken de kameraadschappelijke sfeer, het plezier en de gezelligheid van de bijeenkomsten (Brants & Pennings, 1985; Tristan, 1988). Men kan elkaar vertrouwen en er heerst een grote solidariteit. Voor anomische individuen kan dit een krachtig motief zijn om lid te worden (en te blijven). Individuen kunnen hier immers de kleine, hechte sociale groep vinden die ze in hun onmiddellijke omgeving missen (Hagendoorn, 1986).

2.2.2. *De autoritaire persoonlijkheid*

In 1950 verscheen "The authoritarian personality" van Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson en Sanford (Adorno et al., 1950). Deze auteurs onderzochten waarom zoveel mensen gevoelig bleken voor de antisemitische boodschap van het nazisme. Ze zochten het antwoord in de *persoonlijheidsstructuur* van deze mensen. De term 'persoonlijkheid' werd opgevat als een geheel van min of meer duurzame, dieperliggende neigingen in de mens, die samenhang en betekenis verlenen aan attitudes en opvattingen, gedragingen en reacties. De vatbaarheid voor het appél van extreem-rechtse bewegingen was volgens hen dus het gevolg van onderliggende tendensen in de persoonlijkheid van het individu.

Adorno et al. onderscheiden negen zogenaamde subsyndromen binnen de autoritaire persoonlijkheid. Daarvan kunnen conventionalisme, autoritaire onderdanigheid en autoritaire agressie als de meest cruciale worden beschouwd (Meloën, 1991b). *Conventionalisme* verwijst naar het op rigide wijze conformeren aan middenklassewaarden en -normen. *Autoritaire onderdanigheid* verwijst naar de instelling om zich te onderwerpen aan en een onkritische houding aan te nemen t.o.v. morele autoriteiten. Deze persoon heeft nood aan sterke leiders en heeft de neiging deze te verheerlijken. *Autoritaire agressie* verwijst naar de neiging om mensen die zich niet aan de geldende normen houden, of die geen respect hebben voor de autoriteiten, te veroordelen en agressief te behandelen (Sanford, 1973: 143). De samenhang tussen deze subsyndromen wordt verklaard door een beroep te doen op de psychoanalyse (zie o.m. Meloën, 1983). Een strenge, afstandelijke en veeleisende opvoedingsstijl wekt bij het kind frustraties op. De agressie die deze opwekken dient te worden verdrongen, en wordt geprojecteerd op minderheidsgroepen, zoals vreemdelingen.

Autoritarisme (of een 'autoritaire persoonlijkheid') leidt volgens Adorno et al. tot een verhoogde gevoeligheid voor rechts-extremisme. Deze verhoogde gevoeligheid is vanuit de persoonlijkheid van dergelijke individuen vanzelfsprekend: extreem-rechtse groeperingen bieden precies datgene aan wat ze 'psychologisch gezien nodig hebben'. Zo is autoritarisme verantwoordelijk voor de neiging om zich sterk te identificeren met de eigen groep of het eigen volk en om zich af te zetten tegen andere sociale of etnische groepen. Nationalisme en etnocentrisme zijn met andere woorden een (psycho)logisch uitvloeisel van de autoritaire persoonlijkheid. Onderzoek toont inderdaad aan dat autoritarisme samengaat met nationalisme en etnocentrisme (zie bv. Meloën, 1983; Eisinga & Scheepers, 1989; Billiet et al., 1992), terwijl tevens een samenhang met extreem-rechtse attitudes werd vastgesteld (De Witte et al., 1994). Leden van rechts-radicalen groeperingen vertonen eveneens een zeer hoge autoritarisme-score (Eysenck & Coulter, 1972; Billig, 1978, voor een overzicht van de empirische evidentie, zie: Meloën, 1991a: 133-134). Dit is wellicht niet verwonderlijk. De ideologie, structuur en werking van extreem-rechtse bewegingen sluit op bepaalde punten immers nauw aan bij de denkbeelden van het autoritaire individu (cf. het leiderschapsprincipe en de roep naar 'law and order' die kenmerkend zijn voor dergelijke organisaties en hun ideologie). Dat deze verklaring in persoonlijkheidstermen nog steeds actueel is, wordt aangetoond in het literatuuroverzicht van Meloën (1991a). In het hoger reeds vermelde onderzoek bij leden van het Vlaamse NSV werd tevens gepeild naar de persoonlijkheid van deze extreem-rechtse militanten (Vertommen, 1999). Ook zij stelde daarbij vast dat de persoonlijkheid van deze militanten – en vooral deze van de jongens onder hen – overeenkomsten vertoont met een autoritaire persoonlijkheid. Deze jongens waren immers gekenmerkt door conventionalisme, rigiditeit en gevoelsvijandigheid ('anti-intracaptie'), zoals verondersteld in de autoritarisme-theorie.

2.2.3. *De geweldadige persoonlijkheid: Billigs 'man of violence'*

De idee dat alle leden van een rechts-radical beweging dezelfde persoonlijkheidskarakteristieken delen, is echter onhoudbaar (Brown, 1965: 543). Een sociale beweging heeft immers nood aan mensen met uiteenlopende kwaliteiten, vaardigheden en persoonlijkheden. Haar aanhang zou ook te beperkt zijn, indien ze slechts één type mensen kan aantrekken. Men kan dus veronderstellen dat er niet één, maar verscheidene 'representatieve typen' militanten zijn. Dit is tevens de conclusie die Billig trekt op basis van zijn onderzoek naar militanten van het National Front in Groot-Brittannië (Billig, 1978). Hij stelt daarbij vast dat sommige leden inderdaad beantwoorden aan het klassieke autoritaire persoonlijkheidsprofiel. Daarnaast treft hij echter een heel ander type aan, dat hij '*the man of violence*' noemt, omdat geweldadige tendensen een grote rol spelen in de persoonlijkheid van dit individu.

Een vergelijking van de 'man of violence' met het 'klassieke' autoritaire individu reveleert opvallende verschillen. Ten eerste ontbreekt de rigiditeit die kenmerkend is voor het autoritarisme. Terwijl het autoritaire individu geneigd is te denken in zwartwitermen, is de 'man of violence' bereid om de complexiteit van sociale fenomenen onder ogen te zien. Ook wat betreft discipline houdt de 'man of violence' er een niet-autoritair standpunt op na. Hij onderscheidt zich bovendien door zijn verdediging van de vrijemeningsuiting en van de rechten van het individu. Hij beweert niet de waarheid in pacht te hebben, en drukt een afkeer uit van elke dictatuur. Wel houdt hij er ethocentrische opvattingen op na: 'vreemdelingen' horen in zijn visie niet thuis in het land waarin hij woont. Billig zocht in de manier van denken en de persoonlijke stijl van deze 'gewelddadige man' een antwoord op de vraag waarom dit type lid is van een extreem-rechtse partij zoals het National Front, terwijl hij het oneens is met de meeste standpunten van die partij.

Billig vond een eerste aanwijzing in de uitgesproken nationalistische gevoelens van de respondent. Diens 'liefde voor het vaderland' vormde een absolute persoonlijke zekerheid. Herhaaldelijk werd gesteld dat men zou vechten en zich zelfs zou opofferen voor het vaderland, indien dat nodig mocht zijn. Het thema dat hier opduikt is geweld. Billig veronderstelt dat het extreem-rechtse militantisme van dit individu niet voortkomt uit diens opvattingen over maatschappelijke kwesties, maar uit de emotionele, gevoelsmatige stijl van dit individu, en uit de gewelddadige ondertoon ervan. Een dergelijk 'type' geraakt snel en sterk emotioneel betrokken bij iets, en ondervindt moeilijkheden om zijn gevoelens onder controle te houden. Dit type heeft dan ook een gewelddadige reputatie. Wanneer iemand hem uitdaagt, raakt hij snel buiten zichzelf van woede en wordt hij erg agressief. Hij blijkt niet in staat om zich te houden aan de conventionele sociale regels over de ongepastheid van agressieve uitingen. Toch toont hij geen spijt of schuldgevoelens over deze gewelddadige neigingen. Hij houdt er van om uitgedaagd te worden; geweld is voor hem niet onaantrekkelijk.

Billig toont verder aan dat de onbekwaamheid van dit type om agressieve neigingen onder controle te houden samenhangt met diens politieke activiteit: deze laatste vormt een uitlaatklep voor gewelddadige tendensen. Van politieke meetings verwacht deze

man bijvoorbeeld dat ze hem een emotionele opkikker geven. Hij schept tevens plezier in de opgewonden sfeer tijdens betogingen en manifestaties, vooral wanneer er relletjes in de lucht hangen. Daarnaast bewondert dit type politieke leiders die vasthouden aan hun principes en bereid zijn voor hun overtuiging te vechten. De tendensen die bij hemzelf tot sociaal onwenselijke reacties leiden, worden door een dergelijke leider immers gelegitimeerd vanwege diens sociale status. Op deze manier is geweld hecht verweven met de persoonlijke en politieke stijl van deze persoon. Het schijnbaar paradoxale gegeven dat lidmaatschap van een rechts-extremistische partij gepaard gaat met vrij gematigde opvattingen, kan hierdoor worden verklaard. Als 'de plicht roept' dient de ideologie immers te worden opzijgeschoven en wordt er overgegaan tot harde actie.

2.2.4. *Jeugdig masculinisme*

Bij Billigs 'man of violence' speelt de neiging tot geweld een centrale rol: geweld maakt een essentieel element van de persoonlijkheid uit. De neiging tot gewelddadig gedrag van (jonge) rechts-extremisten kan echter ook als een jeugdfenomeen, en dus als een voorbijaand verschijnsel worden gezien. Vollebergh en Raaijmakers stellen dat het om een verschijnsel gaat dat zich vooral bij *jongens* in de *adolescentie* voordoet (Vollebergh & Raaijmakers, 1989; Vollebergh, 1995). Ze spreken daarbij van '*jeugdig masculinisme*'. Jeugdig masculinisme verwijst naar de opvattingen en gedragingen van bepaalde groepen jongens tijdens de adolescentie. Kenmerkend is een wat overdreven, krampachtig vertoon van stoerheid en mannelijkheid. Dit kan worden verklaard door de wijze waarop jongeren ingevoegd worden in onze westerse maatschappij (Janssen, 1989). De overgang naar de volwassen samenleving is slecht geregeld, omdat er geen duidelijk moment van volwassenwording aanwijsbaar is. Het ritueel rond de volwassenwording, de zogenaamde 'rite de passage', ontbreekt. Jongens vangen dit gemis op door zelf overgangsrituelen te organiseren in kleine groepen. Ze etaleren hierbij een 'volwassen' autonomie door een voortdurende schending van maatschappelijk geaccepteerde normen. Dit komt tot uiting in het bestaan van verschillende jeugdsubculturen. Bij bepaalde varianten van jeugdcultuur speelt criminaliteit (bijvoorbeeld diefstal, joyriding, vechtpartijtjes) een belangrijke rol (zie ook Hazekamp, 1986). Janssen spreekt van een 'crime de passage', om aan te duiden dat deze jeugddelinquentie fungeert als een soort surrogaatovergangsritueel.

Een masculinistische levensstijl gaat gepaard met permissiviteit tegenover het gebruik van geweld en met een verhoogde aantrekkelijkheid van regeloverschrijdende, illegale en gewelddadige activiteiten. Jongens met een masculinistische levensstijl kunnen zich aangetrokken voelen tot extreem-rechts, omdat men in het rechts-radical gedachtegoed eveneens masculiene trekken en gevoelens van vijandigheid kan herkennen (Vollebergh & Raaijmakers, 1989). Etnocentrisme is hier een voorbeeld van, vermits het verwijst naar vijandigheid tegenover minderheidsgroepen (Vollebergh, 1995).

Aan de hand van de data van het project 'Wendingen In de Levensloop' (WIL), gingen Raaijmakers en Vollebergh de houdbaarheid van deze redenering na. Het betreft een onderzoek bij een grote steekproef van Nederlandse jongeren tussen 12 en 24 jaar. De onderzoekers stelden vooreerst vast dat jongens inderdaad etnocentrischer zijn dan

meisjes. De idee dat dit sterkere ethnocentrisme van jongens afneemt met het ouder worden, kon echter maar gedeeltelijk worden bevestigd. Het ethnocentrisme bij jongens was bij 21- tot 24-jarigen weliswaar iets lager dan bij de jongere jongens, maar dit verschil was niet significant. Jonge jongens hebben wél vaker dan oudere de neiging om zich extreem ethnocentrisch op te stellen (Vollebergh, 1995: 39-40).

Vervolgens werd de relatie tussen ethnocentrisme, seksisme, jeugdcentrisme en de acceptatie van geweld nagegaan. De analyse van de onderzoeksgegevens wijst uit dat jongens op al deze schalen significant hoger scoren dan meisjes. Jeugdcentrisme, seksisme en de acceptatie van geweld kunnen samen tevens het geslachtsverschil in ethnocentrisme verklaren. Wanneer deze variabelen in de analyse worden opgenomen, dan werd het effect van sekse op de instemming met ethnocentrisme niet meer significant. Dat vormt een ondersteuning voor de stelling dat jongens meer ethnocentrisch zijn als gevolg van hun masculinistische levensstijl op deze leeftijd (Vollebergh, 1995: 36).

Overigens zien we bij *deze* determinanten van ethnocentrisme wél een duidelijk leeftijdseffect: naarmate jongeren ouder worden, neemt hun instemming met jeugdcentrisme, seksisme en de acceptatie van geweld af. Dit blijkt in het bijzonder het geval te zijn bij jongens die inmiddels een vaste vriendin gekregen hebben. Dat komt wellicht omdat de jongen zich dan wat meer gaat terugtrekken uit het jongenscircuit. Bovendien zou een serieuze verkering de jongen voor een deel ontslaan van de 'plicht' om zich als een 'echte man' te gedragen. Hij heeft nu immers het bewijs geleverd dat hij een relatie met een vrouw aankan (Vollebergh & Raaijmakers, 1989).

Extreem-rechts biedt masculinistische jongeren een kader waarin hun opvattingen en activiteitsdrang getolereerd en zelfs aangemoedigd worden. Rechts-radicalen groeperingen appelleren daarom aan jongens die aangetrokken worden door risicovolle activiteiten, zoals demonstraties en acties. Zij zijn immers op zoek naar actie, spanning en opwinding. De 'kick' van de confrontatie kan voor hen een belangrijk element zijn om lid te worden of te blijven. Bovendien zijn deze jongeren op zoek naar een *positief zelfbeeld*, een groter zelfrespect. Zij willen zichzelf bewijzen. Stoer doen is een façade die moet compenseren voor het feit dat ze met zichzelf geen blijf weten. Bij de uiteenzetting over anomie werd reeds beschreven hoe rechts-radicalen groeperingen kunnen bijdragen aan het verwerven van een dergelijk positief zelfbeeld.

Vermits het jeugdig masculinisme een leeftijdsgebonden verschijnsel betreft, zou men kunnen besluiten dat het 'slechts' om een tijdelijke uiting van rebellie gaat, die vanzelf weer verdwijnt. Provocerende ideeën en gedragingen zijn dan geen uiting van een bewuste politieke stellingname, maar eerder een staaltje van stoerdoenerij en bravoure. De eerste toenadering tot rechts-radicalen groeperingen kan inderdaad slechts spel zijn, een 'onschuldige' provocatie. Deze eerste deelname kan echter verdere activiteiten uitlokken. Er kunnen vriendschapsbanden ontstaan met leden van de beweging. De nog wat vage en weinig gefundeerde opinies kunnen versterkt worden tot een coherente extreemrechtse ideologie. Dit proces wordt in het tweede onderdeel van deze bijdrage verder uitgewerkt. Eerst blijven we nog kort stilstaan bij de onderlinge band tussen beide motiverende factoren.

2.3. Noden en ideologie: gerelateerde fenomenen

In het voorgaande werden beide soorten motivatie afzonderlijk behandeld. Bij de bespreking ervan bleek echter reeds dat beide fenomenen gerelateerd zijn. Deze relaties bevinden zich op twee niveaus. Vooreerst zijn beide factoren *onderling* gerelateerd. Vervolgens vertonen beide factoren tevens een band met de ruimere *sociale omgeving*.

Noden en persoonlijkheidskenmerken enerzijds en politieke opvattingen of ideologische motieven anderzijds staan natuurlijk niet los van elkaar. Beide soorten motieven zijn intens verweven. Dit wordt vooral duidelijk bij het uitwerken van de drie perspectieven die betrekking hebben op de 'persoonlijkheid' als factor die individuen vatbaar maakt voor het appél van een rechts-radicalen beweging. Zo stelt de theorie van de autoritaire persoonlijkheid juist dat een specifieke opvoedingsstijl aanleiding geeft tot een persoonlijkheidstype dat een individu vatbaar maakt voor de ideologie van een extreem-rechtse organisatie. Deze ideologie sluit immers aan op de noden die centraal staan binnen een dergelijke persoonlijkheid ('emotionele fit'). Eenzelfde bedenking kan gemaakt worden naar aanleiding van de bespreking van Billigs 'man of violence' en van het jeugdig masculinisme. Hoger werd tevens geïllustreerd dat een anomische instelling de vatbaarheid vergroot voor het nationalisme, en de eruit voortvloeiende verwerping van 'volksvreemde elementen'. Het onderscheid tussen noden (en persoonlijkheid) enerzijds en ideologie anderzijds is dus in zekere mate een 'didactisch' onderscheid, bedoeld om beide factoren en hun werking beter uit de verf te laten komen.

Noden en opvattingen staan evenmin los van de sociale wereld. Beide komen tot stand in interactie met de ruimere omgeving. Vooral het ouderlijke gezin en de groep van leeftijdsgenoten ('peers'), spelen een rol bij het ontstaan en versterken van deze aspecten (Dekker, 1986). Om de omvang van deze bijdrage te beperken, werd deze socialisatie in de hogervermelde bespreking niet belicht. Wel werd kort gewezen op de rol van de opvoeding van de ouders bij het ontstaan van autoritarisme, en op de rol van leeftijdsgenoten bij de ontwikkeling van het jeugdig masculinisme. Studies tonen tevens aan dat er een redelijke overeenkomst bestaat tussen de politieke stellingnames van ouders en deze van hun kinderen (Wittebrood, 1995: 5). Uit onderzoek blijkt dat de overeenkomst tussen ouders en kinderen aan de rechterzijde van het politieke continuüm zelfs groter is dan aan de linkerzijde (Hagendoorn & Janssen, 1983: 183-189; Van Hassel & Reijmer, 1983). Vooral in (extreem-)rechtse gezinnen zijn kinderen dus geneigd om in de voetsporen van de ouders te treden. Uit onderzoek bij Vlaamse NSV-leden blijkt inderdaad dat de ouders een belangrijke rol gespeeld hebben bij het ontstaan van de ideologische motivatie om te militeren binnen deze organisatie (Jansen, 1999).

3. DE 'ONTMOETING' TUSSEN INDIVIDU EN ORGANISATIE: DE DYNAMIEK VAN HET REKRUTERINGS PROCES

In het vorige onderdeel werd het profiel inzake noden, persoonlijkheidskenmerken en opvattingen beschreven dat individuen vatbaar maakt voor het appèl van een extreem-rechtse organisatie. Een dergelijk 'profiel' wordt in de sociale-bewegingsliteratuur tevens aangeduid met de term 'mobilisatiepotentieel'. Dit '*mobilisatiepotentieel*' verwijst naar de individuen in een samenleving die zouden kunnen gemobiliseerd worden door een sociale beweging (Klandermans & Oegema, 1987: 519; Klandermans, 1991). Het bepaalt dan ook de grenzen waarbinnen rekruteringspogingen succesvol kunnen zijn. Immers, iemand die niet tot het mobilisatiepotentieel van een beweging behoort, zal nooit overwegen om actief te participeren in deze beweging. Het mobilisatiepotentieel vormt dus het '*reservoir*' waaruit een sociale beweging kan putten.

Behoren tot het mobilisatiepotentieel is een noodzakelijke, doch geen voldoende voorwaarde tot actieve participatie in een (extreem-rechtse) beweging of organisatie. Het betekent alleen dat men *gevoelig* is voor het appèl van de beweging. De rechts-radicalere groepering dient deze gevoeligheid te *activeren* via een mobilisatie- en rekruteringsproces. Dit proces bestaat uit verschillende stappen. Elke stap vormt een bijkomende voorwaarde en in elke stap vallen een aantal individuen af, waardoor het aantal potentiële militanten systematisch verkleind. Deze stappen worden nu achtereenvolgens beschreven.

3.1. Vorming van een mobiliteitspotentieel: 'consensusmobilisatie'

Dat potentiële leden reeds op voorhand het 'juiste profiel' dienen te bezitten inzake noden en opvattingen, betekent niet dat sociale bewegingen geen invloed hebben op de omvang en vorming van hun mobilisatiepotentieel. Via langdurige campagnes waarin ze hun visie propageren, proberen ze hun mobilisatiepotentieel immers uit te breiden. Dergelijke campagnes worden aangeduid met de term '*consensusmobilisatie*' (Klandermans & Oegema, 1987; Klandermans, 1988; 1991). Snow et al. (1986) ontwikkelden een terminologie om de verschillende vormen van consensusmobilisatie nader te typeren. In plaats van 'consensusmobilisatie' hanteren zij de term '*frame alignment*'. Een 'frame' is een interpretatiekader waarmee individuen gebeurtenissen in hun omgeving duiden en betekenisvol maken. Consensusmobilisatie heeft tot doel om de interpretatiekaders van het individu en van de sociale beweging nader tot elkaar te brengen. Op die manier proberen sociale bewegingen de overeenstemming te vergroten tussen enerzijds de belangen, waarden en overtuigingen van het individu en anderzijds de activiteiten, doelen en ideologie van de sociale beweging. Hieronder worden enkele vormen van consensusmobilisatie besproken. In het discours van extreem-rechtse partijen en organisaties kan men voor elk van deze types voorbeelden vinden. Ter illustratie worden daarvan een paar voorbeelden gegeven.

'Frame bridging' is de meest eenvoudige vorm van consensusmobilisatie. De interpretatiekaders van individu en sociale beweging zijn in dit geval congruent. Meer dan

een 'brug' slaan, ofwel het individu wijzen op die congruentie, is niet nodig. De idee is dat bepaalde grieven of bepaalde overtuigingen in brede lagen van de bevolking aanwezig zijn, maar dat individuen hun ontevredenheid niet uiten en geen actie ondernemen omdat zij niet georganiseerd zijn (Snow et al., 1986: 467). Door haar standpunten publiek bekend te maken, kan de sociale beweging op een eenvoudige manier deze bron van sympathisanten aanboren. Met de slogan 'wij zeggen wat u denkt', suggereert een extreem-rechtse partij zoals het Vlaams Blok dat het eigen gedachtegoed en dat van de modale Vlaming in hoge mate congruent zijn. Zij presenteren zo de mening van de zwijgende massa in Vlaanderen te vertolken.

Via '*frame amplification*' borduurt de organisatie voort op een bestaand kader: bestaande interpretatiekaders worden verduidelijkt of 'uitvergroot'. Snow et al. (1986: 469) onderscheiden twee varianten: het 'uitvergroten' van waarden en het uitvergroten van overtuigingen. Een organisatie kan bestaande *waarden* benadrukken en idealiseren. Door de eigen filosofie in te bedden in alom gerespecteerde waarden, kan ze sympathie winnen bij de bevolking. Zo zal elk individu veel waarde hechten aan veiligheid voor zichzelf en voor degenen die hem dierbaar zijn. Door voortdurend de aandacht te vestigen op een stijging van de criminaliteit en op de verloedering van bepaalde buurten, suggereren extreem-rechtse partijen dat deze waarde in gevaar verkeert. Door zich vervolgens op te werpen als de verdediger bij uitstek van deze waarden, kan de partij bepaalde bevolkingsgroepen voor zich winnen. Naast waarden kunnen ook *overtuigingen* benadrukt en versterkt worden (Snow et al., 1986: 469). Vaak hebben mensen over bepaalde maatschappelijke 'issues' geen uitgesproken standpunt. Sociale bewegingen kunnen hierop inspelen door een verhelderend interpretatiekader aan te reiken. Het migrantenthema is hier een sprekend voorbeeld van. Extreem-rechtse partijen in Europa zijn er de laatste jaren in geslaagd dit thema uit te vergroten tot de centrale maatschappelijke problematiek van de jaren negentig (zie bv. Elbers & Fennema, 1993). Oorzaak en oplossing voor tal van problemen zoals werkloosheid, criminaliteit of tekorten in de sociale zekerheid worden vanuit deze thematiek geduid.

'*Frame extension*' treedt op wanneer een organisatie de grenzen van haar eigen interpretatiekader 'uitbreidt', zodat het plaats biedt aan belangen of standpunten die bijkomstig zijn ten aanzien van de eigenlijke doelstellingen van de organisatie, maar waarmee sympathisanten kunnen gewonnen worden (Snow et al., 1986: 472). Elders werd uitgewerkt dat een extreem-rechtse partij zoals het Vlaams Blok enkele deelaspecten van de extreem-rechtse ideologie in populaire termen heeft geherformuleerd (De Witte, 1996). Zo worden verwijzingen naar 'biologisch' racisme vertaald in meer gematigd aandoende 'alledaags' racistische uitspraken, terwijl expliciet antiparlementarisme vertaald wordt in ongenoegen over het functioneren van de 'politiek'. De keuze van deze thema's is echter geen toeval. Precies deze topics kunnen immers nog symbool staan voor de explicietere extreem-rechtse ideologie.

Bij deze analyse van consensusmobilisatie past een kanttekening. De gegeven illustraties handelen over de wijze waarop een extreem-rechtse partij zich presenteert aan haar *kiezerskorps*. Naar de *militanten* toe kunnen extreem-rechtse sociale bewegingen andere technieken hanteren. Toch zijn de hier besproken strategieën eveneens belangrijk om het extreem-rechtse militantisme te begrijpen. Ze dragen er immers toe

bij dat extreem-rechtse denkbeelden aanvaardbaar en bespreekbaar worden (Spruyt, 1995). Wanneer deze denkbeelden ingeburgerd raken, kunnen zij fungeren als 'opstapje' voor meer radicale aspecten van de ideologie. Op deze wijze pogen extreem-rechtse partijen de eigen ideologie te rehabiliteren (Van Donselaar, 1991). Deze ontwikkelingen maken het voor potentiële militanten gemakkelijker om de stap naar de organisatie te zetten. De kloof die overbrugd moet worden, wordt daardoor immers kleiner.

3.2. Rekruteringsnetwerken

Hoe groot het mobilisatiepotentieel van een sociale beweging ook mag zijn, de beweging kan dit potentieel maar realiseren als ze over een goed rekruteringsnetwerk beschikt (Klandermans & Oegema, 1987: 520; Klandermans, 1997). Hoe uitgebreider het netwerk, des te groter het aantal mensen dat door een activeringspoging bereikt kan worden. Dit is belangrijk omdat herhaaldelijk is gebleken dat de meeste mensen slechts zullen participeren indien ze het *doelwit van een activeringspoging* geweest zijn (Klandermans, 1997). Een sociale beweging dient dus zelf inspanningen te doen om potentiële militanten te bereiken: ze dienen potentiële militanten aan te spreken en uit te nodigen tot participatie. Daarnaast kan een enkeling ook bewust op zoek gaan naar een sociale beweging die aansluit bij de eigen denkbeelden of die een uitkomst kan bieden voor de ervaren noden (Hagendoorn, 1986: 231). Met name zij die het 'juiste profiel' inzake noden of ideologie in hoge mate bezitten, kunnen op eigen initiatief toenadering zoeken. Onderzoek toont echter aan dat dit eerder uitzonderlijk is (Klandermans, 1997).

Het mobilisatiepotentieel kan door de sociale beweging op twee wijzen worden gerekruteerd. In de eerste vorm gaat het om contacten tussen twee groepen. De sociale beweging kan proberen om leden van andere, verwante organisaties 'over te nemen'. Wanneer bijvoorbeeld verschillende organisaties een coalitie vormen, of wanneer een groepering zich afsplitst van een bestaande organisatie, dan 'stromen' de leden van de oorspronkelijke organisaties vaak mee naar de nieuwe sociale beweging (McAdam, 1986; Ferree en Miller, 1985). Oberschall spreekt in dit verband van *blokrekrutering*: het 'in blok' werven van groepen die reeds op voorhand georganiseerd waren (Oberschall, 1973: 125). De geschiedenis van een extreem-rechtse partij zoals het Vlaams Blok suggereert dat deze strategie inderdaad voorkomt (zie bv. De Witte & Scheepers, 1997). Het Vlaams Blok is immers de resultante van een fusie tussen twee kleinere partijen (en hun militantenbestand), die diverse individuen groepeerden die politiek actief waren aan de rand van de Vlaamse Beweging. Deze extreem-rechtse partij rekruteerde tevens actief binnen diverse extreem-rechtse groeperingen, zoals de toenmalige VMO, Were-Di en Voorpost (Verlinden, 1981; 1991).

In de tweede rekruteringsvorm gaat het om persoonlijke contacten tussen twee individuen: een reeds actieve militant introduceert de nieuweling persoonlijk in de organisatie. Vooral *individuele activisten* worden door actieve leden genoemd als belangrijke agenten in het rekruteringsproces (Klandermans, 1997). Meestal kenden beide partijen elkaar persoonlijk, buiten de context van de organisatie. Een vriend of kennis

deelt bijvoorbeeld propagandamateriaal uit, vertelt over de 'toffe' groep waarvan hij lid is, of vraagt eens mee te komen naar een vergadering of betoging. Dit werd aangetoond voor uiteenlopende sociale bewegingen (zie bijvoorbeeld Bolton, 1972; Klandermans & Oegema, 1987; De Witte, 1988). Ook wat extreem-rechtse organisaties betreft, zijn er aanwijzingen dat het eerste daadwerkelijke contact met de groepering vaak op die manier totstandkomt (Brants & Pennings, 1985; Fransen, 1999).

Men kan zich daarbij de vraag stellen welk type relatie het meest effectief is voor de rekrutering. Granovetter (1973) maakt een onderscheid tussen *sterke banden* ('strong ties') en *zwakke banden* ('weak ties'). Hechte vriendschapsbanden kunnen erg effectief zijn. De reeds bestaande vertrouwensrelatie vergroot de kans dat de nieuweling zich laat overhalen. Bovendien kan door het veelvuldige contact de nieuweling stap voor stap overtuigd worden. Op die manier kan een sociale beweging echter niet snel groeien, omdat het aantal hechte vriendschappen van een individu beperkt is. Granovetter benadrukt dan ook het belang van 'zwakke banden'. Dergelijke losse contacten zijn veel talrijker en vergroten het externe netwerk in aanzienlijke mate. Zwakke banden zijn vooral belangrijk voor het in ruime kring verspreiden van informatie. Zo kunnen individuen via kennissen op de hoogte worden gebracht van specifieke activiteiten. Dit kan bij de nieuweling voldoende nieuwsgierigheid opwekken om het eens uit te proberen, zeker als het gaat om vrijblijvende activiteiten waaraan weinig risico's verbonden zijn.

Dit alles heeft belangrijke gevolgen voor de groeimogelijkheden van een sociale beweging. Een beweging die via haar leden toegang heeft tot uitgebreide sociale netwerken (bestaande uit zowel sterke als zwakke banden), heeft meer kansen om haar ledenaantal uit te breiden. Hoe meer zij geïntegreerd is in externe netwerken en in de samenleving in het algemeen, hoe gemakkelijker zij kan rekruteren. Organisaties die maatschappelijk geïsoleerd zijn, zullen problemen ondervinden bij de rekrutering (Snow et al., 1980; Ferree & Miller, 1985: 51). Hier wordt opnieuw het belang van consensusmobilisatie duidelijk. Na de Tweede Wereldoorlog leidde de rechts-radicalen beweging in de meeste landen noodgedwongen een relatief ondergronds bestaan. Zij kon daarom alleen in een beperkt milieu rekruteren. Door een rehabilitatie van het extreem-rechtse gedachtegoed kan de beweging terug aansluiting vinden bij bredere maatschappelijke lagen. Waar leden vroeger wellicht optrokken met een kleine groep gelijkgezinden, kunnen zij nu weer onder de 'gewone' mensen komen. Dit proces speelt zich ook af in Vlaanderen. Door de verwevenheid van het rechts-radicalisme met het Vlaams-nationalisme en de Vlaamse Beweging (zie bv. Vos, 1994; 1998), is de positie van extreem-rechts in Vlaanderen wel steeds voordeliger geweest dan in veel andere regio's (Van Donselaar, 1995; De Witte, 1998). Het maatschappelijke isolement van extreem-rechts is in Vlaanderen daarom minder groot, omdat de 'Vlaamse Zaak' hen als het ware een 'zwakke band' verschaft met de publieke en politieke opinie.

3.3. Van eenmalige participant naar actieve militant

Participatie is een *multidimensionaal verschijnsel* (Klandermans, 1988). Het kan verschillende vormen aannemen, zoals bijvoorbeeld het geabonneerd zijn op het verenigingstijdschrift, het bijwonen van bijeenkomsten, het deelnemen aan al dan niet gewelddadige betogingen, of het opnemen van een kaderfunctie. Een eenmalige participant, die door een bekende werd overhaald om deel te nemen aan een activiteit, is daarom nog geen actieve militant. Men dient immers een onderscheid te maken tussen activisme met weinig of veel risico's en/of kosten (McAdam, 1986: 67). Kosten verwijzen naar de hoeveelheid tijd, geld en energie die men moet investeren in een bepaalde activiteit. Risico's hebben te maken met de potentiële gevaren, bijvoorbeeld van juridische, sociale of fysieke aard. Sommige activiteiten, zoals het bijwonen van een informatieavond, brengen weinig kosten en risico's met zich mee, terwijl meer radicale en militante activiteiten dat wel doen. Een sociale beweging zal er zelden in slagen een nieuweling rechtstreeks te rekruteren voor een activiteit met hoge kosten en risico's (Klandermans, 1997). Meestal begint men met een gematigde activiteit en groeit men langzaam door naar meer intensieve en risicovolle participatie. Opdat dit proces zou kunnen plaatsvinden, moet er echter nog aan een bijkomende voorwaarde voldaan zijn.

De meeste individuen maken deel uit van meerdere sociale netwerken. Naast banden met de sociale beweging zijn er dus nog andere bindingen die eveneens strijden om de toewijding en inzet van het individu. Dit heeft tot gevolg dat lang niet iedereen na de eerste introductie in de organisatie verdere stappen zal zetten. Een bijkomende voorwaarde, waardoor de groep van potentiële militanten wederom slinkt, is de *beschikbaarheid* ('availability') van het individu (McAdam, 1986: 70; Snow et al., 1980: 792-795). Verdere participatie kan worden afgeremd omdat men elders verplichtingen heeft. In onderzoek wordt anderzijds vastgesteld dat de eerste toenadering tot een sociale beweging niet zelden plaatsvindt in een periode dat het individu een keerpunt in zijn leven bereikt heeft (Lofland & Stark, 1965: 870; Lofland, 1978). Men heeft een bepaalde episode in de levensloop afgesloten, waardoor er nog maar weinig verplichtingen bestaan. Hierdoor wordt de mogelijkheid en zelfs de noodzaak gecreëerd om nieuwe keuzen te maken en andere paden te bewandelen. De betrokkenheid in andere sociale netwerken zal dus om praktische redenen de participatie in nieuwe organisaties belemmeren, terwijl het ontbreken van dergelijke alternatieven de toenadering juist zal stimuleren.

De reactie van significante anderen is in deze fase eveneens cruciaal. De belangstelling van het individu voor de organisatie zal reactie uitlokken van familie, vrienden en kennissen. De omgeving zal niet neutraal staan tegenover de beginnende participatie bij een radicale organisatie met een omstreden karakter. Vanuit verschillende hoeken kan het individu afwisselend aanmoedigende en afkeurende geluiden te horen krijgen. Indien significante anderen protesteren en weerwerk bieden, wordt het voor het individu een moeilijke keuze en een intense emotionele strijd (Lofland & Stark, 1965). Zo blijkt uit het eerder aangehaalde onderzoek van Brants en Pennings (1985) dat vele jonge rechts-radicalen militanten ideologisch gezien extremer zijn dan hun ouders. Dit

kan thuis heel wat moeilijkheden opleveren. Heel wat ouders zijn immers allerminst enthousiast over de radicale politieke activiteiten van hun nageslacht.

Wanneer de nieuweling de 'kaap van de beschikbaarheid' passeert, dan leert hij of zij heel wat nieuwe mensen kennen. Daardoor loopt de nieuweling meer kans om op de hoogte gehouden te worden van toekomstige activiteiten (McAdam, 1986: 69). De eerste keer kan iemand min of meer toevallig het doelwit worden van een rekruteringspoging. De volgende uitnodigingen zullen echter minder toevallig zijn. De kanalen via dewelke men kan vernemen dat er iets te doen is en via dewelke men kan aangepord worden, worden immers talrijker.

Ontluikende vriendschapsbanden hebben tevens een '*klefeffect*' (Hagendoorn, 1986: 231). De nieuweling kan een prettige vriendengroep leren kennen, en kan samen met hen gezellige of spannende dingen ondernemen. Op dat moment hoeft de nieuweling zichzelf nog niet als een actief lid te zien. Haast ongemerkt kan de groepsband echter zo sterk worden, dat het individu de groep niet meer kan of wil missen. De nieuweling evolueert daardoor van nieuweling tot geïntegreerd lid van de groepering. Deze nieuwe vriendengroep wordt daardoor een belangrijke referentiegroep. Daardoor kan een dynamisch 'isoleringproces' ontstaan, waarbij vriendschapsbanden binnen de organisatie steeds belangrijker worden, terwijl men 'andersdenkende' vrienden steeds meer uit het oog verliest. Dat dit proces tevens veroorzaakt wordt door de radicaliteit van het gedachtegoed van dergelijke organisaties wordt geïllustreerd door de studie van Van Hassel en Reijmer (1983). Zij stelden vast dat extreem-rechtse jongens vrijwel uitsluitend een vrienden- en kennissenkring opgebouwd hadden met dezelfde ideologie. Een vaak terugkerend beeld was dat van het stoere, rechtse jongensclubje dat graag lol trapt en het prettig vindt om de andersdenkende medemens te provoceren. Dat extreem-rechtse jongens elkaars gezelschap dus meer opzoeken dan hun leeftijdgenoten met gematigde opvattingen is wellicht niet zo verwonderlijk. De discrepantie met hun 'gewone' leeftijdgenoten is waarschijnlijk te groot, zodat ze zich bij hen niet thuisvoelen. Voor extreem-rechtse jongens lijken gelijkgezinde opvattingen dus meer een voorwaarde voor vriendschap dan voor jongeren in het algemeen.

Parallel met de toenemende sociale integratie in de organisatie, vindt er ook een proces van *politieke socialisatie* plaats (Klandermans, 1997). Eerder werd gesteld dat de politieke opvattingen die men er voor de toetreding op nahoudt, weliswaar in de richting van het extreem-rechtse gedachtegoed gaan, doch meestal niet zo uitgesproken en geëlaboreerd zijn. Naarmate men meer betrokken raakt bij de werking van de organisatie, worden persoonlijke oriëntaties verder aangescherpt en bijgeschaafd. Dit kan o.m. door te praten met andere activisten, door het tijdschrift van de organisatie te lezen, en door vormingsavonden bij te wonen. Daardoor assimileert men de ideologie in haar meer uitgewerkte vorm. Dit laat toe om de voorheen eerder gefragmenteerde opvattingen te integreren tot één inzichtelijk geheel. Het overnemen van dit kader heeft hetzelfde effect als de toenemende vriendschapsbanden: de integratie in de organisatie vergroot erdoor. De ideologie biedt tevens een antwoord op alle tegenwerpingen en vragen die vroeger bestonden, of gemaakt worden door buitenstaanders.

4. BESLUIT

In deze bijdrage werd gepoogd om het dynamisch proces in kaart te brengen, via hetwelke een individu gemotiveerd wordt om een actieve functie op te nemen binnen een extreem-rechtse organisatie. Daarbij werden twee dynamieken belicht.

Vooreerst werd uitgewerkt dat een individu vatbaar dient te zijn voor het appél van een dergelijke beweging of organisatie: het individu dient als het ware de *vraag*' tot militantisme in zich te dragen. Op basis van de beschikbare literatuur werd daarbij betoogd dat deze vatbaarheid (of het 'profiel') twee componenten kent. Bepaalde *politieke opvattingen* kunnen het individu motiveren om deel te nemen aan een rechts-radicalere organisatie. Daartoe behoren de interesse in politiek, een Vlaams-nationale gezindheid (in de Vlaamse context) en de instemming met kernaspecten van de uiterst-rechtse ideologie, zoals een extreme invulling van het (volks)nationalisme, een daaruit voortvloeiende negatieve instelling t.o.v. vreemdelingen en een verwerping van de politieke tegenstrever ('antilinkse opstelling'). De tweede component van deze vatbaarheid (of dit 'profiel') betreft specifieke *noden* en *behoeften*, en *persoonlijkheidseigenschappen*, die deze behoeften tot een coherent geheel structureren. Uit de literatuur kwamen vier dergelijke factoren naar voren: anomie, een autoritaire persoonlijkheid, de 'gewelddadige persoonlijkheid' en 'jeugdig masculinisme'. Beide soorten motieven (noden versus ideologie) grijpen op elkaar in: de extreem-rechtse ideologie komt immers aan specifieke noden en behoeften tegemoet.

De vatbaarheid van een individu voor het appél van een radicaal-rechtse organisatie wordt in de sociale-bewegingsliteratuur aangeduid met de term 'mobilisatiepotentieel': deze individuen kunnen door de organisatie worden aangesproken of gemobiliseerd. Daarmee zijn we bij de tweede dynamiek aanbeland, die in deze bijdrage werd geschetst. Via de *dynamiek van het rekruteringsproces* kunnen het individu en de organisatie elkaar immers ontmoeten. Deze dynamiek gaat uit van de organisaties zelf, en verloopt in diverse stappen. Elke stap vormt een bijkomende voorwaarde en in elke stap vallen potentiële militanten af, waardoor de groep mogelijke militanten systematisch kleiner wordt. Individuen moeten niet enkel tot het mobilisatiepotentieel van de beweging behoren, ze moeten tevens het doelwit worden van een activeringspoging, en uitgroeien of gevormd worden tot actieve leden. Dit proces werd waar mogelijk geïllustreerd met gegevens uit onderzoek naar extreem-rechts militantisme.

Het totale model dat op deze wijze werd gerapporteerd, heeft een in belangrijke mate hypothetisch karakter. Diverse deelstudies werden geïntegreerd in een ruimer kader, dat als dusdanig niet getoetst werd m.b.t. de dynamiek van het extreem-rechtse militantisme. In de onderzoeksliteratuur werden wel reeds deelaspecten van het gepresenteerde model onderzocht (bv. specifieke persoonlijkheidseigenschappen als predisponerende factor voor extreem-rechts militantisme). Het onderlinge belang van deze deelaspecten werd echter nog niet tegen elkaar afgewogen. Zo werd geen studie uitgevoerd waarin de diverse noden en persoonlijkheidskenmerken gezamenlijk werden opgenomen, of waarin deze variabelen qua relevantie werden afgewogen t.o.v. ideo-

logische motieven tot participatie. In de aanhef van dit artikel werd reeds aangegeven dat deze toetsing nodig is. Tevens werd aangeduid dat een van de doelstellingen van deze bijdrage er juist in bestaat om dergelijk onderzoek te initiëren en te inspireren.

VOETNOTEN

- (1) Dit artikel bouwt voort op de licentiaatsverhandeling '*Waarom worden jongeren militant in een extreem-rechtse organisatie?*' (Bilsen, 1996). In deze bijdrage worden de termen 'extreem-rechts' en 'rechts-radicaal' als synoniemen gebruikt. Er wordt evenmin een onderscheid gemaakt tussen de termen 'opvattingen', 'opinies' en 'attitudes'.
- (2) Militeren binnen dergelijke organisaties is immers in belangrijke mate 'contextspecifiek'.
- (3) Dit profiel zal in het tweede deel van dit artikel het '*mobilisatiepotentieel*' van een extreem-rechtse organisatie worden genoemd.

BIBLIOGRAFIE

- ADORNO, T.W., E. FRENKEL-BRUNSWIK, D.J. LEVINSON & R.N. SANFORD (1950), *The authoritarian personality*. New York: Harper and Row; Abridged edition (1982). New York: Norton and company.
- BETZ, H.-G. & S. IMMERSALL (eds.) (1998), *The new politics of the right. Neopopulist parties and movements in established democracies*. London: McMillan, 268 p.
- BILLIET, J. (1998), 'Qui vote pour le Vlaams Blok?', pp. 181-201 in: DELWIT, P., J.-M. DE WAELE & A. REA (eds.), *L'extrême droite en France et en Belgique*. Bruxelles: Editions complexe.
- BILLIET, J., A. CARTON & R. HUYS (1990), *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*. Leuven: K.U.Leuven, Departement Sociologie / Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- BILLIET, J. & H. DE WITTE (1995), 'Attitudinal dispositions to vote for a 'new' extreme right-wing party: the case of 'Vlaams Blok'', *European Journal of Political Research*, 27(2): 181-202.
- BILLIET, J., R. EISINGA & P. SCHEEPERS (1992), 'Etnocentrisme in de Lage Landen: Opinies over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen', *Sociologische gids*, (5-6): 300-323.
- BILLIG, M. (1978), *Fascists: A social psychological view of the National Front*. London: Academic Press.
- BILSEN, K. (1996), *Waarom worden jongeren militant in een extreem-rechtse organisatie? Literatuurstudie*. Verhandeling aangeboden tot het verkrijgen van de graad van Licentiaat in de Psychologie. Leuven: K.U.Leuven.

-
- BOLTON, C.D. (1972), 'Alienation and action: A study of peace-group members', *American Journal of Sociology*, 78: 537-561.
- BRANTS, K. & P. PENNING (1985), *Rechts-extreme jongeren: Theorie en praktijk van politiek gedrag*. Amsterdam: Vakgroep Collectief Politiek Gedrag.
- BRANTS, K. & P. PENNING (1986), 'De aantrekkingskracht van rechts-extreme organisaties', pp. 239-255 in: DEKKER, H., S.A. ROZEMOND & T.J. YZERMAN (eds.), *Politieke socialisatie: Theorie, onderzoek, toepassing*. Culemborg: Educaboek.
- BROWN, R. (1965), 'The authoritarian personality and the organisation of attitudes', in: BROWN, R. (ed.), *Social psychology*. New York: The Free Press.
- CAMBRÉ, B., H. DE WITTE & J. BILLIET (in druk), 'The attitude towards foreigners in Belgium', in: WESTIN, C. (ed.), *Proceedings of the UNICA Seminar on Racism and Xenophobia in Europe* (provisional title). Stockholm.
- DEKKER, H. (1986), 'Politieke socialisatie: Doelstellingen, objecten en methoden van onderzoek', pp. 1-36 in: DEKKER, H., S.A. ROZEMOND, & T.J. YZERMAN (eds.), *Politieke socialisatie: Theorie onderzoek toepassing*. Culemborg: Educaboek.
- DELWIT, P., J.-M. DE WAELE & A. REA (eds.) (1998), *L'extrême droite en France et en Belgique*. Bruxelles: Editions complexe, 315p.
- DE WITTE, H. (1988), 'Waarom worden jongeren militant in een vakbond? Een onderzoek naar de factoren die bepalen dat jongeren actief worden in de christelijke vakbond in Vlaanderen', *Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn*, (12): 221-247.
- DE WITTE, H. (1994), 'Schijn bedriegt: Over de betekenis en de strategie van het Vlaams Blok', *De gids op maatschappelijk gebied*, 85: 243-268.
- DE WITTE, H. (1996), 'On the 'Two Faces' of right-wing extremism in Belgium. Confronting the ideology of extreme right-wing parties in Belgium with the attitudes and motives of their voters', *Res Publica*. 'Partitocracies between crises and reform: the cases of Italy and Belgium', 38(2): 397-411.
- DE WITTE, H. (red.) (1997), *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijk debat*. Leuven: Acco, 222p.
- DE WITTE, H. (1998), 'Torenhoge verschillen in de Lage Landen. Over het verschil in succes tussen de Centrumstroming en het Vlaams Blok', pp. 157-173 in: VAN HOLSTEYN, J. & C. MUDDE (red.), *Extreem-rechts in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- DE WITTE, H. (1999), 'Everyday' racism in Belgium: An Overview of the Research and an Interpretation of its Link with Education' pp. 47-74 in: HAGENDOORN, L. & S. NEKUEE (eds.), *Education and racism. A cross-national inventory of positive effects of education on ethnic tolerance*. Aldershot/ Ashgate.
- DE WITTE, H., J. BILLIET & P. SCHEEPERS (1994). 'Hoe zwart is Vlaanderen? Uiterst rechtse denkbeelden in Vlaanderen, een exploratieve studie', *Res Publica*, (1): 85-102.
- DE WITTE, H. & B. KLANDERMANS (2000), 'Political racism in Flanders and the Netherlands: explaining differences in the electoral success of extreme-right wing parties', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 26(4): 699-717.
- DE WITTE, H. & P. SCHEEPERS (1997), 'Twintig jaar Vlaams Blok. Herkomst, evolutie en toekomst van partij en kiezers', *Internationale Spectator*, 51(7/8): 420-428.

-
- EISINGA, R.N., & P.L.H. SCHEEPERS (1989), *Ethnocentrisme in Nederland: Theoretische en empirische modellen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- ELBERS, F. & M. FENNEMA (1993), *Racistische partijen in West-Europa. Tussen nationale traditie en Europese samenwerking*. Leiden: Stichting Burgerschapskunde, 176p.
- ELCHARDUS, M. (1996), 'Class, cultural re-alignment and the rise of the populist Right', pp. 41-63 in: ERSKINE, A. (ed.), *Changing Europe. Some aspects of identity, conflict and social justice*. Aldershot: Avebury.
- EYSENCK, H.J., & T.T. COULTER (1972), 'The personality and attitudes of working-class British communists and fascists', *Journal of Social Psychology*, 87: 59-73.
- FELLING, A., J. PETERS & P. SCHEEPERS (1986), *Theoretische modellen ter verklaring van ethnocentrisme*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- FERREE, M.M., & F.D. MILLER (1985), 'Mobilization and meaning: Toward an integration of social psychological and resource perspectives on social movements', *Sociological Inquiry*, 55: 38-61.
- FRANSEN, P. (1999), *De impact van school, jeugdbeweging en vriendschap op jongeren die militeren bij een extreem-rechtse organisatie*. Verhandeling aangeboden tot het verkrijgen van de graad van Licentiaat in de Psychologie, Leuven: K.U.Leuven.
- GRANOVETTER, M.S. (1973), 'The strength of weak ties', *American Journal of Sociology*, 78: 1360-1380.
- HAGENDOORN, L. (1984), 'Rechtsextrem activisme, dreiging of fictie?', *Sociale Wetenschappen*, 27: 367-386.
- HAGENDOORN, A. (1986), 'Jonge neofascisten: aspecten van een leerproces', pp. 217-236 in: DEKKER, H., S.A. ROZEMOND, & T.J. YZERMAN (eds.), *Politieke socialisatie: Theorie onderzoek toepassing*. Culemborg: Educaboek.
- HAGENDOORN, L., & J. JANSSEN (1983), *Rechtsomkeer: rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*. Baarn: Ambo.
- HAINSWORTH, P. (ed.) (2000), *The politics of the extreme right. From the margins to the mainstream*. London: Pinter, 322p.
- HAZEKAMP, J. (1986), *Rondhangen als tijdverdrijf*. Amsterdam: VU-Uitgeverij.
- HEITMEYER, W. (1988), *Rechtsextremistische Orientierungen bei Jugendlichen. Empirische Ergebnisse und Erklärungsmuster einer Untersuchung zur Politische Sozialisation*. Weinheim/München: Juventa Verlag.
- HEITMEYER, W. (1991), 'Omvang en oorzaken van extreem rechtse oriëntaties en stemgedrag bij jongeren in de Duitse Bondrepubliek', pp. 339-350 in: DE SCHAMPELEIRE, H. & Y. THANASSEKOS (eds.), *Extreem rechts in West-Europa*. Brussel: VUB-Press.
- JANSEN, B. (1999), *De impact van ouderlijke en familiale socialisatie bij jongeren die actief zijn binnen een extreem-rechtse organisatie*. Verhandeling aangeboden tot het verkrijgen van de graad van Licentiaat in de Psychologie, Leuven: K.U.Leuven.
- JANSSEN, J. (1989), 'Delinquentie als "crime de passage": Een jongensprobleem', *Jeugd en samenleving*, 19: 144-128.

-
- KLANDERMANS, B. (1988), 'Een sociaal-psychologisch model van vakbondsparticipatie is zo slecht nog niet', *Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn*, 12: 33-46.
- KLANDERMANS, B. (1991), 'Mobiliseren door sociale bewegingen', pp. 85-101 in: KLANDERMANS, B. & E. SEYDEL (eds.), *Overtuigen en activeren: Publieksbeïnvloeding in theorie en praktijk*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- KLANDERMANS, B. (1997), *The social psychology of protest*. Blackwell, 257p.
- KLANDERMANS, B. & N. MAYER (1999), 'Militez à l'extrême droite', *Paper presented at the Sixth Congress of the Association Française de Science Politique*, Rennes, 28 September- 1 October.
- KLANDERMANS, B., & D. OEGEMA (1987), 'Potentials, networks, motivations and barriers: Steps towards participation in social movements', *American Sociological Review*, 52: 519-531.
- LAGROU, L. (1996), *Cursus gemeenschapspsychologie*. Leuven: ACCO.
- LOFLAND, J. (1978), 'Becoming a world-saver revisited', pp. 10-23 in: RICHARDSON, J.T. (ed.), *Conversion careers: In and out of the new religions*. Beverly Hills/London: Sage Publications.
- LOFLAND, J., & R. STARK (1965), 'Becoming a world-saver: A theory of conversion to a deviant perspective', *American Sociological Review*, 30: 862-875.
- MCADAM, D. (1986), 'Recruitment to high-risk activism: The case of Freedom Summer', *American Journal of Sociology*, 92: 64-90.
- MELOEN, J. (1983), *De autoritaire reactie in tijden van welvaart en crisis*. Academisch proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de Sociale Wetenschappen. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 289p.
- MELOEN, J. (1991a), 'Een kritische analyse van veertig jaar onderzoek naar de autoritaire persoonlijkheid', pp. 127-150 in: SCHEEPERS, P. & R. EISINGA (eds.), *Onderdanig en intolerant: Lacunes en controverses in autoritarisme-studies*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- MELOEN, J. (1991b), 'De autoritarisme-concepten van Adorno et al. en Altemeyer vergeleken: theoretische analyse en empirische test', pp. 103-126 in: SCHEEPERS, P. & R. EISINGA (eds.), *Onderdanig en intolerant: Lacunes en controverses in autoritarisme-studies*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- MERKL, P. & L. WEINBERG (eds.) (1997), *The revival of right-wing extremism in the nineties*. London: Frank Cass, 289p.
- MORELLI, A., L. DIERICKX & D. LESAGE (red.) (1998), *Racisme: een element in het conflict tussen Vlamingen en Franstaligen?* EPO: Berchem, 163p.
- NUTTIN, J. (1981), *De menselijke motivatie: van behoefte tot gedragsproject*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- OBERSCHALL, A. (1973), *Social conflict and social movements*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- REBER, A. (1998), *Woordenboek van de psychologie*. Amsterdam: Uitgeverij Bakker, 722p.
- SANFORD, N. (1973), 'The authoritarian personality in contemporary perspective', pp. 139-170 in: KNUTSON, J.N. (ed.), *Handbook of political psychology*. San Francisco: Jossey Bass.

-
- SCHEEPERS, P., J. BILLIET & H. DE WITTE (1995), 'Het electoraat van het Vlaams Blok. De kiezers en hun opvattingen', *Sociologische Gids*, 42(3): 232-252.
- SNOW, D.A., L.A. ZURCHER & S. EKLAND-OLSON (1980), 'Social networks and social movements: A microstructural approach to differential recruitment', *American Sociological Review*, 45: 787-801.
- SNOW, D.A., E. BURKE ROCHFORD, S.K. WORDEN & R.D. BENFORD (1986), 'Frame alignment processes, micromobilization and movement participation', *American Sociological Review*, 51: 461-481.
- SPRUYT, M. (1995), *Grove borstels. Stel dat het Vlaams Blok morgen zijn programma realiseert, hoe zou Vlaanderen er dan uitzien?* Leuven: Van Halewyck, 291p.
- SRULE, L. (1956), 'Social integration and certain corollaries: An exploratory study', *American Sociological Review*, 21: 709-716.
- STOUTHUYSEN, P. (1993), *Extreem-rechts in na-oorlogs Europa*. Brussel: VUBPress, 176p.
- SWYNGEDOUW, M., J. BILLIET, A. CARTON & R. BEERTEN (eds.) (1998), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven: ACCO.
- TRISTAN, A. (1988), *Aan het front: Zes maanden geïnfiltrerd bij Le Pen*. Leuven/Amsterdam: Kritik/Van Gennep.
- VANDER STICHELE, A. (1999), *De impact van de ideologie op jongeren die actief zijn bij een extreem-rechtse organisatie*. Verhandeling aangeboden tot het verkrijgen van de graad van Licentiaat in de Psychologie, Leuven: K.U.Leuven.
- VAN DONSELAAR, J. (1991), *Fout na de oorlog: fascistische en racistische organisaties in Nederland (1950-1990)*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- VAN DONSELAAR, J. (1995), *De staat paraat? De bestrijding van extreem-rechts in West-Europa*. Amsterdam: Babylon-De Geus.
- VAN HASSEL, I., & REIJMER, G. (1983), *Nieuw rechts, oud zeer: Hoe denken HAVO-en VWO-leerlingen over rechtsextremisme, racisme, orde en gezag*. Den Bosch: Margetekst.
- VERBEECK, G. (1994), 'Schaduwen uit het verleden. Extremisme van rechts: definitie, ideologie en geschiedenis', *De gids op maatschappelijk gebied*, 85(3): 217-242.
- VERBEECK, G. (1998), 'De mythe van de eigen volksgemeenschap. Nationalisme en rechts radicalisme in Vlaanderen' pp. 50-71 in: MORELLI, A., L. DIERICKX & D. LESAGE (red.), *Racisme: een element in het conflict tussen Vlamingen en Frans-taligen?* EPO: Berchem.
- VERLINDEN, P. (1981), 'Morfologie van de uiterst-rechtse groeperingen in België', *Res Publica*, 23: 373-407.
- VERLINDEN, P. (1991), 'Morfologie van extreem-rechts binnen het Vlaams-nationalisme', pp. 235-245 in: DE SCHAMPELEIRE, H. & Y. THANASSEKOS (eds.), *Extreem-rechts in West-Europa*. Brussel: VUB Press.
- VERTOMMEN, M. (1999), *Wat is de impact van noden en persoonlijkheid bij jongeren die actief zijn in een extreem-rechtse organisatie?* Verhandeling aangeboden tot het verkrijgen van de graad van Licentiaat in de Psychologie, Leuven: K.U.Leuven.

- VOLLEBERGH, W. (1995), 'Extreem ethnocentrisme en gewelddadigheid: Een jongensprobleem?', *Jeugd en samenleving*, 25: 30-42.
- VOLLEBERGH, W., & Q. RAAIJMAKERS (1989), 'De masculiene parade in de adolescentie', *Jeugd en samenleving*, 19: 373-388.
- VOS, L. (1994), 'De nationale identiteit in België: een historisch overzicht', pp. 120-150 in: DETREZ, R. & J. BLOMMAERT (red.), *Nationalisme. Kritische opstellen*. Berchem: EPO.
- VOS, L. (1998), 'Rechts-radicalisme', pp. 2550-2566 in: DE SCHRIJVER, R. ET AL. (red.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt: Lannoo.
- WITTEBROOD, K. (1995), *Politieke socialisatie in Nederland: Een onderzoek naar de verwerving en ontwikkeling van politieke houdingen van HAVO- en VWO leerlingen*. Amsterdam: Thesis Publishers.